

Woningbouw en stadsuitbreiding in 't 19^e eeuwse Leeuwarden

Meindert Schroor

Aan de vooravond van de totstandkoming van de Woningwet (1901) bereikte de discussie rond de trieste woonomstandigheden van een groot deel van het Nederlandse volk een -voorlopig- hoogtepunt. Werden er al sedert de eerste Algemene Volkstelling (1829/1830) behalve mensen ook woningen geteld, bij herhaling bleek dat lang niet overal dezelfde criteria werden toegepast. Dat maakte de vergelijkbaarheid van de vele gegevens natuurlijk beperkt. De achtste Algemene Volkstelling (1899) leverde voor het eerst vergelijkbare cijfers omtrent de aard van het woningbestand voor alle gemeenten met meer dan 10.000 inwoners. Het gebrek aan eenduidige gegevens met betrekking tot de negentiende eeuwse woningbouw was een van de oorzaken dat het hedendaagse onderzoek op dit terrein nog gedeels in de kinderschoenen staat. Over de problemen daarbij is door, o.m. Engberts het nodige gepubliceerd¹. Overigens kan een behandeling van de 19e eeuwse stadsuitbreidingen niet los worden gezien van ontwikkelingen die er destijds in de nu historische binnensteden- m.a.w. dat deel van de stad gelegen binnen de oude omwalling, omgrachting of omwalling-plaatsvonden. Dit artikel beoogt de 19e eeuwse woningbouw af te zetten tegen de algemene ruimtelijke ontwikkelingen, zoals die zich voltrokken langs de stadsrand van een van Neerlands meest door de woonproblematiek van die tijd getroffen steden: de Friese hoofdstad Leeuwarden.

Woonellende

De huisvestingsproblematiek van de vorige eeuw werd- en wordt- in het algemeen teruggevoerd op een wanverhouding tussen een eenzijdige trek van het platteland naar de stad enerzijds, anderzijds op een kwalitatief en kwantitatief achterblijvende woningproductie. Daarbij kon ten plattelande veelal op een kwalitatief, in de steden vooral op een kwantitatief tekort worden gewezen. Op dit laatste nu, lijkt Leeuwarden een uitzondering te vormen. Immers, een kwantitatief woningtekort valt voor de Friese hoofdstad rond de eeuwwisseling voorsnog minder aannemelijk te maken dan voor de meeste andere steden van haar omvang. Deze gedachtengang baseer ik op de volgen-

de uitgangspunten. Op de eerste plaats telde Leeuwarden een hoog percentage eenkamerwoningen, dat -en zulks gold eveneens voor het veel kleinere Harlingen of Sneek- nauwelijks te verklaren leek uit de bevolkingsomvang, i.c. de 19e eeuwse grootstedelijke problematiek. Ook viel de kwalitatieve achterstand niet te rijmen met de bevolkingsgroei. Deze was immers naar verhouding gering. Met bijna 21.000 inwoners was Leeuwarden in 1830 de negende gemeente van ons land. In 1899 stond zij met ruim 32.000 inwoners op een dertiende plaats. Goed voor een groei van 'slechts' 53,6%. Een percentage dat in neerwaartse richting alleen door Den Bosch (48,9%) en Maastricht (40,5%) werd overtroffen. Samen met deze beide steden noteerde Leeuwarden over de periode 1830-1899 van alle (middel-)grote steden de geringste groei.

De volkstelling van 1899 -49% van de Leeuwarder bevolking blijkt in éénkamerwoningen, driekwart (73%) in één- en tweekamerwoningen woonachtig- bevestigde datgene wat vele inwoners dagelijks aan den lijve ondervonden: een wijdverbreide woonellende². Het is in dit verband nuttig ter vergelijking de provinciale scores te vermelden. Friesland en Drenthe kwamen daar als hoogste uit de bus met resp. 62,5 en 63% éénkamerbewoners. Daarin speelden de arme 'heidedorpen' in Oostelijk Friesland en Zuid-Oost Drenthe hun navrante rol. De beruchte spitkoten, de Friese pendant van de plaggenhutten, jaagden bijv. het percentage in Dantumadeel op tot 80%. Overigens past voorzichtigheid bij de vergelijking van de lagere score van de stad met die van delen van het platteland. Veelal was de beschikbare ruimte buiten een eenkamerwoning binnen de bebouwde kom van steden aanmerkelijk ongunstiger dan buiten de stad waar zowel de open ruimte als de mogelijkheid allerhande zelfgemaakte bouwsels aan de woning aan te hechten veel groter was. Hoe dan ook, het Leeuwarder percentage éénkamerbewoners was meer dan het dubbele van het nationale gemiddelde, dat in 1900 'slechts' 24% bedroeg! Uiteraard was dat grote verschil niet zomaar uit de lucht komen vallen. Alvorens we de ontwikkeling van Leeuwarden na 1800 onder de loupe nemen, om te beginnen een overzicht van de stedelijke ontwikkeling

Tabel 1 Leeuwarden 1808-1899: Aantallen woningen en woningbezetting

	Binnenstad	Woningbez.	Buitenwijken	Woningbez.	Totaal	Woningbez.
1808	+ 2930	4,7	+ 700	3,7	3630	4,5
1843	3022	5,4	1186	3,9	4208	5,0
1869	2850	5,8	1775	3,8	4625	5,0
1879	2883	5,6	2425	4,3	5308	5,0
1889	2965	5,1	2888	4,3	5853	4,7
1899	2892	4,9	3653	4,3	6545	4,5

in de eeuwen daarvoor.

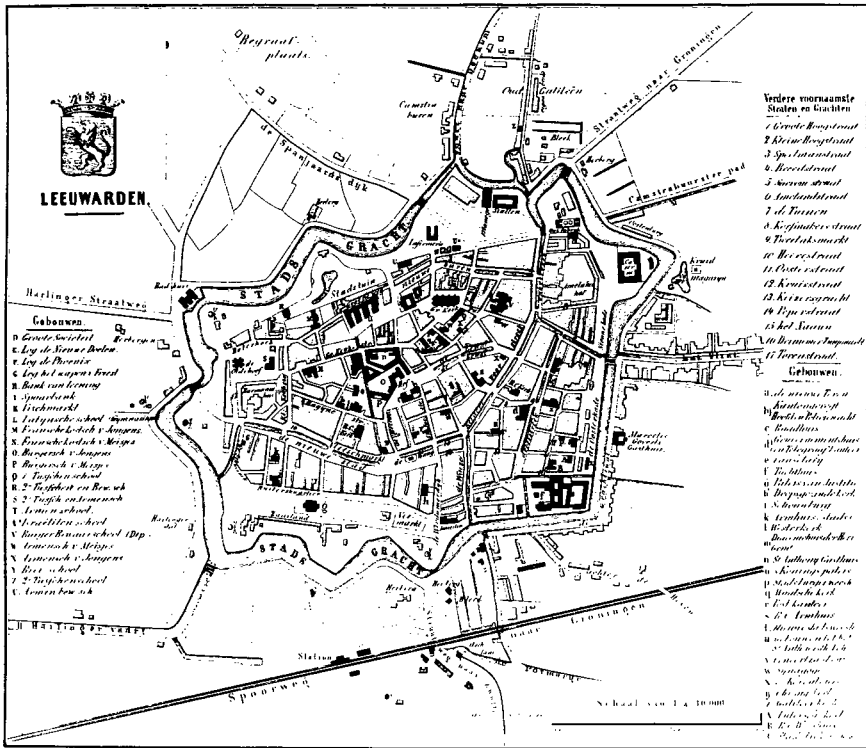
Buitenwijken 1500-1800

De kaart die Jacob van Deventer omstreeks 1560 van de stad en haar naaste omgeving tekende toont ons naast het voormalige klooster Oud-Galilea ten noorden en de versterkte stins Camminghaburg ten oosten van de stad een lang bebouingslint ten noorden en ten zuiden van het Vliet. De bebouwing langs het Noordvliet strekte zich vrijwel aaneengesloten bijna driekwart kilometer lang uit langs dit oostelijke toegangswater tot de stad. Het Vliet, voor het eerst vermeld in 1511, behoorde sedert 1427 -toen het midden-trim (=derde) deel van Leeuwarderadeel aan de stad werd toegeedeeld- tot het stedelijk rechtsgebied³. Dat zulks voor zowel de stad als de buitenpoorters geen onverdeeld genoeg was bewijzen de herhaalde incidenten en geschillen tussen stadsbestuur en gilden enerzijds en de grietman van Leeuwarderadeel (hij oefende tot 1515 buiten Leeuwarden de facto de macht uit) en de Vlietsters anderzijds. Conflicten tussen het stadsbestuur en de buitenpoorters bleven trouwens schering en inslag. Herhaaldelijk werd er bedreigd met het vervallen verklaren van het burgerrecht aan hen die de stad verlieten met als oogmerk zich onmiddellijk buiten de stadspoorten te vestigen. In 1656 stond het stadsbestuur met tegenzin toe dat er aan het einde van de Tuinen naast de Tuinsterwaterpoort een klein poortje met een ophaalbrug over de stadgracht werd gelegd teneinde de toegang naar de stad te verbeteren. Men kon blijkbaar niet om de nijvere buitenbuurt met zijn korenmolens, tichelwerken en scheepshellingen heen⁴.

Ook ten noorden van de stad langs de Dokkumer Ee traden soortgelijke verschijnselen op. Hier waren het de buitenbuurten Oldegalileeën en Camstraburen, resp. ten oosten en ten westen van de Ee, die vanaf het begin van de 17e eeuw sterk begonnen uit te dijen. Eekhoff vermeldde voor het jaar 1642 naast windkorenmolens, sloopstimmerwerven en een brandewijnstokerij een zestigtal grotere en kleinere huizen in de Oldegalileeën. In de 18e eeuw nam het aantal bedrijfsvestigingen langs Vliet en Dokkumer Ee hand over hand toe. Dit was met name het geval in de jaren 1750-1780 als er langs het Vliet een groot aantal pakhuizen verrijzen. De Tegenwoordige Staat van Friesland (1787) vermeldt 26 molens in en rond de stad, naast panbakkerijen (3), tichelwerken (2), zeepziederijen (2), zoutketen (2), kalkbranderijen (3), meestoven (1), suikerraffinaderijen (1) en looierijen (1). In de Franse Tijd nam het gebruik van de cichoreiwortel als surrogaat voor de -ten gevolge van het Continentale Stelsel moeilijk verkrijgbare- koffie hand over hand toe. Leeuwarden en haar naaste omgeving voldeden aan bijna 90% van de binnenlandse vraag, de branderijen bevonden zich bijna alle langs het Vliet en de Dokkumer Ee, waar zij tot in de 20e eeuw een onwelriekende entree tot de stad vormden. De expansie liet zich al snel in de statistieken aflezen. Toen er in 1811 in opdracht van de Franse bezetter een volkstelling werd gehouden telden de wijken buiten de singels bijna 16% van de stedelijke bevolking: circa 2.600 inwoners.

1811-1865: Verschuiving

Zo was aan het begin van de 19e eeuw

Figuur 1. Leeuwarden in 1864. Kaart van A. Douglas, (gemeentearchief Leeuwarden).

reeds een aanzienlijk deel van de Leeuwarder bevolking buiten de stadsgrachten woonachtig. Dit was een gevolg van ruimtegebrek en/of overlast in de oude stad, maar ook een reactie op de knellende gildebepalingen. Het ambachtelijk-industriële karakter bleef in aanvang tijdens de 19e eeuw gehandhaafd, versterkte zich zelfs, aanstonds aangevuld door een groeiende woonfunctie. Dit karakter werd eveneens weerspiegeld door de vroegste 19e-eeuwse woningbouw die er buiten de stadsgrachten plaatsvond. Zo bouwden in de jaren 1822-1830 twee cichoreibranders ruim veertig woningen in de Oldegalileeën ten behoeve van hun personeel. In de omgeving van de Potmarge -de zuidoostelijke watertoegang tot de stad- verzezen in 1830 tweeëntwintig woningen (Keetbuurt-Romkeslaan). In 1844 stonden er vijftig woningen in dit gebied (Tulpenburg, Achter de Hoven e.o.), waaronder vierentwintig éénkamerwoningen. Ze werden merendeels door kleine beleggers gebouwd. Het was

de eerste woningbouw die niet rechtstreeks in verband stond met de nabijheid van economische activiteiten in de naaste omgeving, wanneer we althans het in 1730 gereedgekomen buitenverblijf Mariënborg (Maria-Louise van Hessen-Kassel) buiten beschouwing laten. Waar hield deze woningbouw dan wel mee verband? Nadere beschouwing van de statistieken leert dat er een geleidelijke verschuiving van de bevolkingsaanwas plaatsvond van de oude stad naar de buitenwijken. Het breekpunt lag rond het jaar 1830. In de voorafgaande periode (1811-1830) nam de binnenstad nog 62% van de totale bevolkingsgroei voor haar rekening. In de jaren 1830-1840 waren de rollen met een dito percentage voor de buitenbuurten exact omgekeerd. Opmerkelijk was dat deze verschuiving al zo vroeg in de vorige eeuw optrad. Vanaf 1865 zou de binnenstad een voortdurend -zij het gering- bevolkingsverlies te zien geven. Aanvankelijk was de groei van de buiten-

Tabel 2 Leeuwarden 1811-1899: Bevolking (Excl. schippers, gevangenen, militairen)

	Binnenstad	Buitenwijken	Totaal
1811	13.910	2.594 (=15,7%)	16.504
1830	15.775	3.794 (=19,4%)	19.569
1840	16.263	4.574 (=21,8%)	20.837
1849	+ 16.400	5.372 (=24,7%)	21.772
1859	- 16.867	5.658 (=25,1%)	22.525
1869	+ 16.500	6.699 (=28,9%)	23.200
1879	16.080	10.485 (=39,5%)	25.565
1889	14.985	12.421 (=45,3%)	27.406
1899	14.094	15.596 (=52,5%)	29.690

buurten -hoewel absoluut en relatief groter dan haar oude binnensteedse pendant -maar zwak. Dat hield in de eerste plaats verband met de geringe aanwas van de Leeuwarder bevolking als geheel. In de jaren 1859-1869 noteerde men zelfs een netto-bevolkingsverlies.

Ook in de oude stad zelf was er in de jaren 1825-1865 het nodige aan de hand. Naar ontwerp van Lucas Pieters Roodbaard ging de spade achtereenvolgens in de negen dwingers (bolwerken)³ te beginnen in het noorden van de stad .

De vrijgekomen grond werd deels aangewend ter verfraaiing en uitbreiding van park en plantsoen, anderzijds voor de vestiging van openbare gebouwen als de Prins Frederikkazerne (1829), de infirmerie (1838) en de gasfabriek (1845). Door het verbod tot begraven binnen de bebouwde kom van plaatsen met meer dan duizend inwoners kwam er rond het Oldehoofster Kerkhof enige ruimte vrij voor woningbouw. Zo werd -zij het in beperkte aantallen- er toch nog geruime tijd aan de bouw van nieuwe woningen gedaan binnen de oude stad.

Aan het einde van de hier beschreven periode -de jaren 1860-1870- naderen we in menig opzicht een keerpunt in de Leeuwarder historie. De drie zuidelijke dwingers -rond 1841 omgebouwd tot plantsoenen- werden in de jaren 1868-1870 vergraven, waarmee de ontmanteling zijn voltooiing naderde. De vergraving van de zuidelijke dwingers hield verband met de totstandkoming van de eerste spoorwegverbinding in Noord-Nederland, de lijn Harlingen-Leeuwarden (1863). Het nieuwe station werd enkele honderden meters ten zuiden van de stad gebouwd. Dat

werd trouwens de aanleiding voor de gemeente zich voor het eerst actief te bemoeien met de uitbreiding van de stad. De stadsarchitect Th. Romein diende daartoe een stratenplan in dat voorzag in de zoëven genoemde vergraving van de zuidelijke dwingers, de aanleg van straten en pleinen benoorden en bezuiden de rechtgetrokken Zuiderstadsgracht en de verplaatsing van de veemarkt (1874) van het Zaailand in de binnenstad naar de huidige Oude Veemarkt in de nabijheid van het station. Op de Wirdumerpoortsdwinger verrees na afgraving de eveneens door Romein ontworpen monumentale Beurs (1880). De zuidelijke uitbreiding van Leeuwarden kreeg als vestigingsplaats van villa's voor welgestelden en kantoren een grootsteedse allure, die door grootschalige kantorenbouw in de jaren na 1963 danig verstoord is ⁶.

Vroege sociale en filantropische woningbouw

We noemden reeds het begin van een speculatief getinte kleinschalige woningbouw in de omgeving van de Potmarge ten zuidoosten van de stad. In een hoek tussen het Noordvliet en de noordoostelijke stadsgracht (Oostersingel) verrezen in de jaren 1840-1850 de nodige slechtgebouwde krappe arbeiderswoningen in de wijk de Weerklank. Ook elders -bijv. de Cichoreibuurt (+ 1840), Keizersbuurt (1867) en de Hendriksbuurt (1868)- verrezen tientallen meest éénkamerige arbeiderswoningen van dubieuze kwaliteit. In 1865 telden de buitenbuurten ruim 1.600 woningen die reeds meer dan één kwart van de bevolking, i.c. 6.000 bewoners, telden. Van de totale Leeuwarder bevolking

was één-tiende woonachtig in een van de 108 stegen en sloppen die de stad telde. Sommige waren niet breder dan 70 centimeter! Het aantal steeg- en slopbewoners was overigens buiten de grachten naar verhouding twee keer zo groot als in de binnenstad. In zijstegen van het Vliet en de Oldengalileeën waren in de loop van de 19e eeuw circa 200 woningen neergezet die gespeend leken van alle minimale bouweisen.

Onder invloed van het buitenland, i.c. Engeland alwaar Chadwick in 1842 onderzoek had gedaan naar de toestand van de arbeidersklasse, werd er in Nederland in 1855 een soortgelijk onderzoek gedaan. De resultaten daarvan en de halfwassen revolutiegeluiden van 1848 zetten enkelen onder de gegoede burgers aan het denken. Een aantal notabelen richtte in steden als Arnhem, Delft, Den Haag en Harlingen al dan niet in samenwerking met de diaconie woningbouwverenigingen op die aldaar arbeiderswoningen plaatsten. Ongetwijfeld aangespoord door de grote cholera-epidemie die in de jaren 1859/1860 honderden slachtoffers eiste in Leeuwarden nam de Hervormde Diaconie het initiatief tot oprichting van de vereniging 'Eigen Brood Bovenal'. Deze liet vanaf 1864 een zestigtal woningen onder die naam bouwen aan de Oldegalileeën. Het idee van de diaconie vond na 1870 navolging. Zo bouwde de vereniging 'Helpt U Zelfen' opgericht op initiatief van de Provinciale Friese Werklieden Vereniging onder de naam Werkmanslust in de jaren 1872-1876 154 woningen annex coöperatieve winkel aan de Groninger Straatweg. Het ontwerp van deze voor die tijd model staande rug-aan-rug woningen werd op de Wereldtentoonstelling van 1876 in Philadelphia bekroond.

De omvang van door liefdadige dan wel socialistische idealen geïnspireerde woningbouw viel spoedig in het niet bij het totaal aan nieuwe woningen dat er na 1870 verrees buiten de oude stad. Want ofschoon de gemeente zich vanaf 1865 actiever ging bemoeien met de uitbreiding van de stad beperkte deze aandacht zich vooralsnog tot de meergenoemde zuidelijke uitbreiding, waar immers meer door de census bepaald- electoraal prestigie viel te behalen. Het particuliere

initiatief vierde hoogtij, de verenigingsbouw haalde naar mijn berekening alleen in de periode 1865-1880 een 25% van de totale nieuwbouw. Vergeleken met elders een hoog percentage, dat gelet op de vroege socialistische tendenzen in Friesland niet zo verwonderlijk is. Vanaf 1880 nam het aandeel van de verenigingsbouw op het totaal sterk af. Pas in 1908 zouden de eerste woningen in het kader van de Woningwet tot stand komen. De constatering van de Leeuwarder raad:

'De bebouwde en bebouwbare oppervlakte der gemeente staat niet in eene goede verhouding tot hare bevolking' boette tot aan het begin van de 20e eeuw weinig aan betekenis in.

Vanaf 1870 werd er veel en doorgaans slecht gebouwd. Karakteristieke volkswijken met rug-aan-rug woningen, dikwijls met alkoof en/of onbeschoten daken verzezen na dat jaar in snel tempo in de omgeving van de ijsbaan (Houtstraten), achter het Vliet, langs Achter de Hoven, in de Klanderijbuurt en langs de Stien-ser Straatweg (Landbuurt). In al deze wijken bedroeg het gemiddelde aantal woningen per hectare 110-120. In de jaren 1870-1880 groeide de bevolking van de buitenwijken met 57%, in de jaren 1880-1890 met slechts 18%, in de jaren 1890-1900 met 26% (tabel III). De kaarten die Vonk in resp. 1877 en 1896 tekende laat ons een groot aantal op zich weinig uitgebreide nieuwe wijkjes zien, die echter zeer dicht bebouwd waren.

De grote agrarische crisis liet niet na diepe sporen te trekken in de Friese samenleving, zoals uit de groeicijfers blijkt. Tabel III toont eveneens een fors terugvallende bouwactiviteit in de buitenwijken. Het migratiesaldo, dat in de jaren 1870-1880 van ruim - 700 naar - 98 was teruggelopen, steeg tijdens de jaren tachtig naar - 1308 om tenslotte in het laatste decennium op - 700 uit te komen. Achter deze cijfers ging een enorme mobiliteit schuil. Jaarlijks vertrokken er 500 inwoners meer naar bestemmingen buiten Friesland dan dat er vandaan kwamen. Het verlies werd voor een belangrijk deel gecompenseerd door een positief saldo ten opzichte van de rest van Friesland. Met name uit de noordelijke kleibouwstreken vestigden

Tabel 3 Woningbouw en bevolkingsgroei (buitenwijken) 1843-1900

	groei woningbestand	jrlks.gem.	bevolkingsgroei	jrlks.gem.
1843-1869	49,7%	1,9%	45,6%	1,8%
1869-1879	36,6%	3,7%	56,5%	5,7%
1879-1889	19,1%	1,9%	18,5%	1,9%
1889-1899	26,5%	2,7%	25,6%	2,6%

zich velen in Leeuwarden, dat reeds duidelijk het karakter van doorgangsstation had.

Onderzoek naar het economisch reilen en zeilen van Leeuwarden heeft eveneens uitgewezen dat er na een periode van betrekkelijke bloei in de jaren 1870-1880 een stagnatie optrad. Pas na 1895 werd er weer veel gebouwd in Leeuwarden tot een gemiddelde van 220 woningen jaarlijks in de periode 1900-1914. Vanaf 1895 begon ook de snelle verstening van de gebieden rondom de stad. Voor het eerst sedert 1866 fiatteerde de raad een omvangrijk plan tot uitbreiding van de stad. Het was het plan Oost dat naar aanleiding van de opening van het Nieuwe Kanaal in 1895 het jaar daarop werd ingediend en in de periode tot 1918, zij het in enigszins gewijzigde vorm ten uitvoer werd gebracht.

Het begin van deze nieuwe expansie viel op het moment dat er voor het eerst meer mensen buiten dan binnen de oude stadsgrachten woonachtig waren. Enige jaren na de eeuwwisseling liet de gemeente een onderzoek uitvoeren naar de woonomstandigheden in Leeuwarden. Naar aanleiding van de bevindingen van deze enquête, die globaal overeenkwamen met de resultaten van de volkstelling van 1899 werd in 1905 de eerste woningcorporatie opgericht, spoedig gevolgd door andere. Op het moment dat de enquête werd gehouden had de agrarische crisis al plaatsgemaakt voor onder meer de opkomst van de zuivelindustrie. De groeiende centrumfunctie van Leeuwarden leidde vanaf 1895 tot een krachtige groei van de bevolking en een stijging van het aandeel van Leeuwarden in de Friese bevolking van 9,5% in 1900 tot 16% in 1970, waarna opnieuw stagnatie optrad.

Kwalitatieve woningnood

Na een stijging van de gemiddelde woningbezetting in de eerste helft van de 19e eeuw hielden bevolkingsaanwas en woningbouw elkaar globaal in evenwicht. Slechts in de jaren 1870-1880 bleef de woningbouw enigszins achter bij de bevolkingsgroei, althans in de buitenwijken. Wanneer we de percentages voor Leeuwarden als geheel naast elkaar zetten (tabel IV) constateren we dat er slechts in de eerste helft van de negentiende eeuw sprake was van een snellere bevolkingsaanwas.

Dat blijkt ook uit de woningbezetting (zie tabel I) die naar een hoogtepunt loopt in 1843, tot ongeveer 1879 op hetzelfde peil blijft, maar vervolgens krachting begint te dalen, vooral in de binnenstad. Dat die daling verhullend kan werken op de ernst van de woontoestanden blijkt uit een vergelijking van de cijfers die zowel Asman (1870) als Kooperberg (1886) in hun geneeskundige plaatsbeschrijvingen van Leeuwarden bieden. Ook wanneer we de door beide auteurs gepubliceerde gegevens met de grootst mogelijke reserve bekijken constateren we bijna een verdubbeling van het aantal steeg- en slopewoners van 2.200 (=9,7% van de bevolking) in 1865 naar ruim 4.000 (=14% van de bevolking) twintig jaar later. Vooral in de binnenstad waren er nog al wat woningen bijgezet of gesplitst, waardoor het aantal slopewoners daar fors gestegen is, i.h.b. in het noorden en noordoosten. In de buitenwijken steeg de woningbezetting tussen 1869 en 1879 om vervolgens tot de eeuwwisseling op hetzelfde peil te blijven. Er blijkt dan ook niet zozeer sprake te zijn geweest van kwantitatieve woningnood -hoewel de leegstand miniem was- als van kwalitatieve woningnood.

Figuur 2. De Weerklank, de oudste Leeuwarder Volksbuurt buiten de grachten (gemeentearchief Leeuwarden)

Er zijn meer signalen die er op duiden dat de woningnood meer kwalitatief dan kwantitatief van karakter was. Nergens in Nederland daalde tijdens de hier beschreven periode de huwelijksleeftijd zo langzaam als in Friesland. Van alle provincies was de Friese huwelijksfrequentie al in 1859 het hoogst, de huwelijksleeftijd navenant gemiddeld het laagst.

Dat had tot gevolg dat de vraag van jonggehuwden naar woonruimte maar weinig toenam -het verschijnsel inwoning buiten beschouwing gelaten.

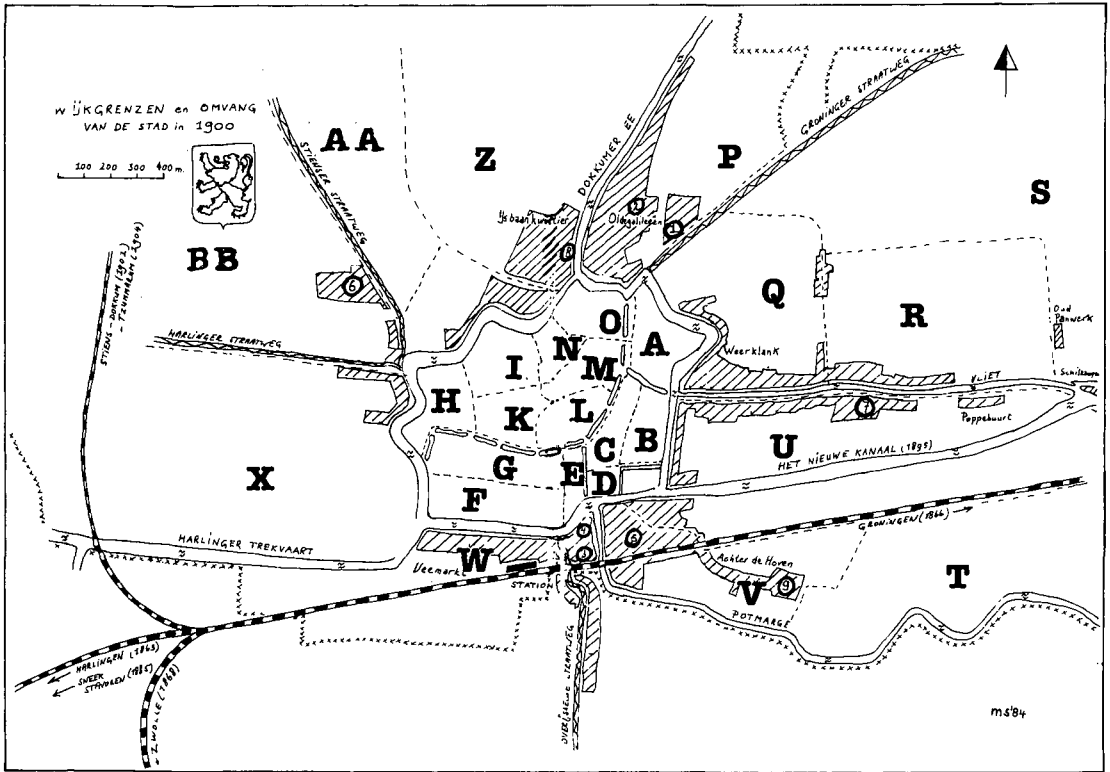
Zo werd er blijkbaar voldoende en veel gebouwd in de jaren 1865-1900, maar overwegend van slechte kwaliteit. Dat bewezen de resultaten van de Gemeentelijke Woningenquete gehouden in 1903/1904. Het aantal woningen gebouwd langs sloppen en stegen was het hoogst in de wijken A, G, I en M (zie wijkkaart). Het percentage eenkamerwoningen was het hoogst in de wijken A en I, beide gelegen in de noordelijke binnenstad. Het percentage eenkamerwoningen lag plaatselijk buiten de stadsgracht nog hoger, zoals het geval was in de wijken P (Oldegallieën), Q (Noordvliet, Weerklank) en U (Zuidvliet). Daar stond dan weer tegenover dat de geringere ouderdom van die woningen meestal tot uiting kwam in een hogere huurprijs, betere sanitaire voorzieningen, een groter vloeroppervlak en een geringere overlast van vocht en/of stank.

De binnenstedelijke wijken A, H en I telden de grootste aantallen woningen maar ook de eveneens noordelijk gelegen wijken M, N en O scoorden hoog. De noordelijke en noordoostelijke binnenstad kwamen het slechtst uit de verf. Dit beeld was al in 1886 door Kooperberg geschetst: "*Het proletariaat ontmoet men voornamelijk in de Wissestraat en Amelandstraat*"⁹. Welke laatste straat overigens het centrum was van een op de nabijgelegen kazerne gerichte rosse buurt. Toch was het beeld voor de gehele stad overwegend ongunstig met grote kwalitatieve tekortkomingen.

Pas in 1910 zou er een duidelijke vooruitgang te bespeuren zijn in de woonruimte-

Tabel 4 Leeuwarden: toename aantal woningen en bevolkingsgroei 1808-1899

	Toename aantal woningen	Bevolkingsgroei
1808-1843	15,9%	28,5%
1843-1869	9,9%	9,4%
1869-1879	14,8%	14,5%
1879-1889	10,3%	3,2%
1889-1899	11,8%	8,3%

Figuur 3. Leeuwarden, wijkgrenzen en omvang van de stad in 1900.

Legenda:

- K..... = wijkletter en wijkgrens
- = straatweg
- = water
- ..... = gemeentegrens
- = spoorlijn
- ▨ = de buitenwijken in 1900

- 1 = Werkmanslust
- 2 = Eigen Brood Bovenal
- 3 = Klanderijbuurt
- 4 = Keizersbuurt
- 5 = Tulbenburg
- 6 = Stiensers Landbuurt
- 7 = Cichoreibuurt
- 8 = Camstraburen
- 9 = Hendriks- en Mariabuurt

situatie in Leeuwarden. Het aantal eenkamerwoningen was toen teruggelopen van 50% tot 33%, vooral in de dichtbevolkte noordoostelijke binnenstad, die het eerst merkbare bevolkingsverliezen registreert. Dit komt overeen met de opmerking die dr. F. Leyden in 1938 maakte over de ontvolking van de Leeuwarder binnenstad, waar als "de schillen van een peulvrucht de bevolkingsdichtheid van de binnenstad geleidelijk afbladerde" ¹⁰.

In 1904 toen het woononderzoek werd gehouden was daar nog weinig van te merken. Een bij het onderzoeksverslag

opgenomen staatje van de verhouding tussen het totale aantal woningen en de eenkamerwoningen geeft het beeld van enkele op trieste hoogte staande Friese steden op verre afstand gevolgd door o.a. Roosendaal (40%), Zaandam (31%) en Arnhem (10%).

Samenvatting

Zo schetsten we het beeld van de volkshuisvesting en de stadsuitbreidingen van het 19e-eeuwse Leeuwarden. Opmerkelijk was daarbij het hoge percentage stedelin-

Figuur 4. Het IJsaankwartier in de jaren vijftig (gemeentearchief Leeuwarden).

gen dat al aan het begin van de vorige eeuw buiten de stadsgrachten woonde. Dat sloot aan bij een ambachtelijk-industriële decentralisatie die er toe leidde dat al in een vroeg stadium vele bedrijvigheden zich om ruimtelijke, vervoers-technische (vaarwater), juridisch-fiscale (gilden, stedelijke belastingen) overwegingen -al dan niet in samenhang met veroorzaakte hinder- buiten de stad langs de voornaamste uitvals(vaar-)wegen vestigden. Ook ten zuiden van de spoorlijn Leeuwarden-Groningen in de gemeente Leeuwarderadeel (waarvan het zuidelijk deel plus de dorpen Lekkum en Miedum in 1944 bij Leeuwarden werd gevoegd) ontstond lintvormige bebouwing langs de Overijsselse Straatweg (Schrans). De verdere groei sloot zich hierbij aan. Tot 1865 was die groei gestaag, daarna -vooral in de periode 1870-1880- werd er veel gebouwd.

Geïnspireerd door filantropische of socia-

listisch getinte idealen ontstonden er enkele volkswijken met woningen van betere kwaliteit. De actieve bemoeienis van het gemeentebestuur met de uitbreiding van de stad dateert van omstreeks 1865 met als aanleiding de opening van de spoorlijn. De zuidelijke uitbreiding (Stationskwartier) kwam vooral ten goede aan welgestelden en aan de kantorensector. Toch bleef de trek uit de binnenstad voornamelijk een zaak van de minder gegoeden, aansluitend op de vroegste noordoostelijke ontmantelingen en verband houdend met ruimteverslindende leefpatronen van de welgestelden in de binnenstad. De geringe sociale mobiliteit vond een tegenhanger in een krachtige ruimtelijke mobiliteit, die er toe leidde dat er in Leeuwarden al vroeg sprake was van suburbane ontwikkelingen. Het eindresultaat was een groot aantal volkswijken meest bestaand uit woningen van slechte kwaliteit.

De binnenstad en met name centraal gelegen delen langs grachten (Eewal, Nieuwestad) behielden nog lange tijd een voornaam residentieel karakter. Dat was wellicht de reden dat de in het plan Oost voorziene aanbouw van herenhuizen langs de beide Emmakaden en de eraan voorafgaande verkoop van bouwterreinen aanvankelijk maar traag vorderde (11). Het leidde er ook toe dat er pas na 1900 werd begonnen met woningbouw ten westen van de stad, een gebied dat in de 19e eeuw vrijwel onbebouwd was gebleven. Het westen zou een duidelijk middenklassestempel krijgen.

Van de 19e-eeuwse arbeiderswoningen

resteert op dit ogenblik weinig meer, ze zijn bijna alle ten prooi gevallen aan de slopershamer. Deze rekende meedogenloos af met een negentiende eeuwse erfenis welke tot ver in onze eeuw als krot in de woningstatistieken terug te vinden was. Daarmee verdween een karakteristiek stuk Leeuwarden. Met het plan Oost begon omstreeks 1900 voor Leeuwarden een nieuw tijdperk van krachtige ruimtelijke groei en bevolkingsaanwas. De in het kader van de Woningwet opgerichte woningcorporaties pakken vanaf 1908 de draad op, waar de negentiende eeuwse al dan niet door ideeële motieven beïnvloedde bouwers die hebben achtergelaten. Hun 20e eeuwse activiteiten behoren echter tot een ander hoofdstuk.

Figuur 5. Werkmanslust aan het begin van de jaren zestig (gemeentearchief Leeuwarden)

Noten

1. Engberts, pp. 126-128
2. Wopke Eekhoff, de bekende Leeuwarder stadsarchivaris, historicus en uitgever gaf voor 1808 een getal huizen op van 3630, in 1846 vermeerderd tot ruim 4300. Tussen de opgaven van Eekhoff en de resultaten van de woningtellingen in het kader van de Tienjaarlijkse Volkstellingen zaten nogal wat verschillen. In 1840 turfden 's Rijks tellers 3405 huizen in Leeuwarden. Eekhoff noemt er zes jaar later 4300. Het verschil wordt veroorzaakt door de gebrekkige telmethoden van de officiële volkstellingen die vaak verschillende woningen onder één dak als één (woon-)huis telden. Datzelfde gold overigens voor de gemeentelijke opgaven aan de Minister van Binnenlandse Zaken m.b.t. de Volkstellingen. Pas vanaf 1879 komt er wat meer licht in de zaak voor Leeuwarden -ook omdat de nieuwe wijkindeling van 1877 tot ver in de 20e eeuw gehandhaafd blijft. In dit artikel wordt zoveel mogelijk uitgegaan van alle door zelfstandige huishoudens bewoonde woningen. Militairen (Leeuwarden had een groot garnizoen), gevangenen en schippers worden niet meegeteld.
3. Eekhoff, dl. I, p.140
4. Eekhoff, dl. II, p. 61
5. Steenbergen, pp. 93-105
6. Jansen, passim
7. Asman, p. 20
8. Collenteur, pp. 114-153
9. Kooperberg, p. 31
10. Leyden, p. 8
11. Visscher, p. 83

Literatuur

- ALGERA, J. (1935), Leeuwarden door de eeuwen heen -Harlingen.
- ASMAN, P.H. (1870), Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden. Utrecht.
- COLLENTEUR, G. en T. DANKERT (1982), Terwisscha van Scheltinga, W. -Patentbelasting en economische structuur. Leeuwarden 1870-1890. Econ. en Soc. Hist. Jaarboek 45, pp. 114-153.
- DOLK, W. (1969), Leeuwarder straatnamen. Leeuwarden.
- EELHOFF, W. (1846), Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden, de hoofdstad van Friesland van den vroegsten tijd tot den jare 1846, 2 delen. Leeuwarden.
- ENGBERTS, G.E. (1977), De Nederlandse en Amsterdamse bouwactiviteiten 1850-1914. Deventer.
- FABER, J.A. (1973), Drie eeuwen Friesland, economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800. Leeuwarden.
- JANSEN, E. (1978), De zuidelijke uitbreiding van Leeuwarden naar plan van Romein gerealiseerd 1868-1880. Leeuwarden.
- KEIZER, D.P. (1977), De Kamer neemt de vrijheid - De Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leeuwarden in het jaar 1877. Leeuwarden.
- KOOPERBERG, Ph. (1888), Geneeskundige plaatsbeschrijving van Leeuwarden. Den Haag.
- LEYDEN, Fr. (1938), De hoofdsteden der Noordoostelijke Provinciën. Tijdschrift voor Econ. Geografie. pp. 1-14.
- SCHUUR, J.R.G. (1984), Peilingen naar de sociale stratificatie in het laat-middeleeuwse Leeuwarden. it Beaken (46), pp. 15-57.
- STEENBERGEN, C.M. (1981), Lucas Pieters Roodbaard (1782-1851). Bolwerken als Stadsparken-Nederlandse stadswandelingen in de 19e en 20e eeuw. Delft.
- VISSCHER, R. (1908), Leeuwarden van 1846 tot 1906 -een vervolg op Eekhoff's beschrijving van Leeuwarden. Den Haag.